

УДК [930:364.122.5] (477.6) "18/19"

Маргулов А.Х., Донецький Національний університет

Маргулов Артур Худувич (1977 р.н.). Закінчив історичний факультет Донецького державного університету в 2000 р. Аспірант кафедри історії слов'ян ДонНУ. Тема кандидатської дисертації: "Урбанізація Донбасу в 1861-1917 рр."

Урбанізація Донбасу в 1861-1917 рр.: джерела дослідження

У статті згруповані і проаналізовані наявні джерела вивчення проблем урбанізації Донбасу у 1861-1917 рр. На основі даного аналізу зроблено висновок про можливість системного і комплексного дослідження процесів становлення міського способу життя як соціальних наслідків індустріального розвитку краю.

The existing sources on the study of the problems of urbanization in Donbass in 1861-1917 were classified and analyzed in this article. On the basis of the given analysis the conclusion was made as for the possibility of systematic and complex research of the processes of the urban way of life as social consequences of the industrial development of the region.

Підвищення рівня і якості життя в умовах модерного, постіндустріального суспільства в незалежній Україні – найважливіше завдання уряду, всіх державних і громадянських інституцій. Поступ, прогрес суспільства можливий за умов врахування не лише зарубіжного, але і вітчизняного досвіду життя в ринкових умовах, зокрема в часи формування індустріального суспільства – 1861-1917 роки.

Донбас як вугільно-металургійна та машинобудівна база вже наприкінці XIX ст. мав загальноєвропейське значення. Промисловий, дуже швидкий розвиток, величезне для свого часу капітальне будівництво як соціальний наслідок мали передусім урбанізацію – становлення міського способу життя, праці, побуту тощо як переважної риси життя суспільства. Саме місто, а не

село в умовах індустріального, а тим більше інформаційного суспільства набуває пріоритетного значення і визначає обличчя епохи.

Вивчення урбанізації Донецького краю має спиратись на різноманітні і різнопланові джерела, однак в історичній літературі відсутні саме джерелознавчі студії з різних аспектів промислового розвитку краю. Джерельна база проаналізована хіба що у загальноісторичних творах авторів регіону кінця XX ст. [1]. Краєзнавці-аматори і ентузіасти вивчали окремі питання, як правило, на рівні конкретного населеного пункту і не торкалися джерельної бази своїх досліджень [2]. В умовах незалежної України професійні історики просто не встигли ще проаналізувати комплекс джерел з історії Донецького басейну кінця XIX – початку XX ст. Виходячи з

цього, автор статті прагне згрупувати і проаналізувати різні джерела з історії краю за походженням і повнотою відображення подій, які можна вважати такими, що відповідають поняттю “урбанізація” в різноманітних його аспектах.

Тож серед різноманітних джерел слід, на наш погляд, виділити документи, опубліковані в досліджуваній період, а також матеріали стосовно становища різних категорій робітників індустрії краю [3]. За формою цю групу документів можна назвати літературою. Значення цієї групи джерел зростає невпинно, бо у вирі подій 1917-1920 рр., в часи більшовицького тоталітарного режиму, під час Великої Вітчизняної війни була втрачена значна частина архівних документів, а у 20-30-ті роки ХХ ст. репресії торкнулись не тільки людей – було обмежено і майже закрито доступ дослідників до державних архівів.

В радянські часи друкувалися документи, які в основному стосувалися революційної боротьби, більшовицького підпілля [4]. В 60-80-ті роки ХХ ст. опубліковано низку збірок документів, хрестоматій з історії капіталізму [5]. Але масштаб даних матеріалів, віддрукованих в основному в центральних видавництвах Москви, Ленінграда, був всеросійський, в них містилося обмаль документів стосовно України взагалі, не кажучи вже про Донбас, які були представлені фрагментарно. З опублікованих документів не вимальовується цілісна і комплексна картина життя Донецького краю 1861-1917 рр., адже основна увага істориків спрямовувалася на оспівування всебічних і глибоких досягнень радянського періоду. Статистичні матеріали, особливо до ювілеїв Країни Рад, публікувалися досить широко стосовно різних регіонів держави, в тому числі й Донбасу, де було відображено прогресивний поступ, успіхи в усіх сферах суспільного життя республік та регіонів [6].

Успіхи в галузі економіки та культури радянської країни порівнювались, як правило, з рівнем 1913 р. у царській Росії. На цьому фоні позитивні результати роботи підприємств, установ, організацій, закладів освіти, регіонів і населених пунктів мали здаватися величними, більш вражаючими, найвагомішими. Нині ці факти лише підтверджують негативне, критичне, упереджене ставлення до всього нерадянського, несоціалістичного.

В умовах незалежної Української держави переосмислення минувшини набуло широкого розмаху, проте економічний і соціальний розви-

ток Донбасу у ХІХ – на початку ХХ ст., його урбанізація не стали пріоритетною темою для сучасних українських істориків. Коло їхніх досліджень включає передусім етнічні, етносоціальні процеси, боротьбу за національне визволення, діяльність національно свідомої частини інтелігенції. Донбас же того часу – край російськомовний, русифікований, значна частина його жителів – етнічні росіяни, які приїхали заробити тут на прожиток. Не було тут ані вищих навчальних закладів, ані значних осередків культури, переважала технічна інтелігенція, заглиблена в промисловість, бізнес. Мабуть, тому Донбас 1861-1917 років меншою мірою цікавить сучасних дослідників національної історії, ніж інші регіони України.

До цього чинника слід додати системну кризу в перші роки існування незалежної держави України. Державотворення в ній відбувається одночасно і паралельно зі зміною суспільного ладу, формуванням ринкових відносин. Видавнича галузь, друкування україномовних книг виявилися справою неприбутковою, до того ж бракувало паперу, сучасного поліграфічного обладнання, коштів на розвиток, особливо з держбюджету. В таких умовах процес публікації важливих джерел історії регіонів був відкладений на невизначений час. Можна лише висловити надії і сподівання на те, що в майбутньому в державі знайдуться кошти й на публікацію відомих і невідомих документів періоду формування індустріального суспільства в Донбасі.

Дещо осібню, окремо серед опублікованих джерел стоять художні твори письменників-сучасників про Донбас ХІХ – початку ХХ ст. Побувавши в Донецькому краю, О.І.Купрін, О.С.Серафимович, інші майстри художнього слова по-своєму осмислили і передали прийдешнім поколінням реалії сучасного їм життя і побуту, умови праці, заробітки тощо. В них в своєрідний, узагальнюючий спосіб маємо замальовки і про причини, хід і наслідки переселення безземельних селян в донецькі степи, створення ними заводів, фабрик, шахт, робітничих селищ [7]. Звичайно, художні твори не є абсолютно точною копією, фотографією життя тогочасної людності. Твори про Донбас письменників ХІХ – початку ХХ ст. можна порівняти не з фотографією чи відео, кінострічкою, а з картиною, в якій явища об’єктивного світу пропущено крізь розум і почуття художника слова, узагальнено і подано в мистецькій формі. В будь-якому разі

вони є теж своєрідними документами епохи, джерелами вивчення її, оскільки написані і, як правило, вперше опубліковані в досліджуваній період.

Тож опубліковані документи, джерела стосовно Донбасу 1861-1917 рр. подають явища тогочасного життя в дуже загальних рисах. На їхній основі можна прослідкувати окремі аспекти проблеми, що вивчається: законодавчий, в якому відбувалися події, деякі описи конкретних виробничих чи суспільних процесів, змін, результати промислового освоєння, заселення краю, статистичні дані. Проте опубліковані матеріали не відбивають повної картини процесу урбанізації Донбасу у початковій його стадії на рівні підприємств, робітничих селищ, нечисленних тоді міст. Основна частина документів про діяльність конкретних заводів, шахт, фабрик не опублікована. Вони зберігаються у центральних і місцевих архівах.

Особливістю архівних джерел є неповнота їхнього збереження, про що вже зазначено вище. До цього слід додати ще одну деталь стосовно архівів. Протягом усього часу існування колишнього СРСР партійні архіви діяли окремо від державних. Зважаючи, що РСДРП, як і інші політичні партії, не була правлячою до 1917 р., а прийняті більшовиками рішення не мали державного значення, використання матеріалів колишніх партійних архівів для вивчення зазначеної проблеми вважаємо недоцільним. Характер даного дослідження не передбачає змалювання, опис і аналіз страйкової боротьби. Урбанізація – процес мирний, творчий, процес розвитку, а не насильницької руйнації громадського багатства. Цим же зумовлене обмежене використання матеріалів поліції, жандармерії.

З питань урбанізації Донбасу доцільно використати документи, що містяться у сховищах Державних архівів Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей. Зокрема, важливе значення має фонд 11 “Канцелярія Катеринославського губернатора” (Держархів Дніпропетровської області). Ця установа створена указом Сенату від 8 жовтня 1802 р. і здійснювала контроль і керівництво політичним та економічним життям губернії, діяльністю державних установ і громадських організацій. Цей фонд містить листування, офіційні документи, які надходили з центру, звіти та інші матеріали службового характеру, що надсилалися до центральних установ Російської імперії і особисто імператору. На

жаль, у фонді не збереглися документи за 1802-1870 рр.

У фонді 20 “Катеринославське губернське правління” вміщено документи, в яких відображено міське життя, становище робітників на різних підприємствах. У фондах 23 “Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії” і 33 “Катеринославське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє” знаходимо різноманітні матеріали стосовно реагування на скарги робітників, зміни адміністративних кордонів населених пунктів тощо. В цих документах є чимало конкретних відомостей статистично-описового характеру. Зібрані за різний час порівнювані дані дають можливість простежити процес урбанізації Донецького краю другої половини XIX – початку XX ст. У фонді 463 є зібрання узаконень і розпоряджень Тимчасового уряду, документи адміністрації Дніпровського, Єнакіївського металургійних заводів Півдня Росії.

Неповнота інформації матеріалів фондів Державного архіву Дніпропетровської області пояснюється частковою втратою матеріалів стосовно досліджуваної теми, а також тим фактом, що зміни адміністративно-територіального поділу в радянський період супроводжувалися одночасною передачею матеріалів до відповідних установ в інших областях України. Саме цей факт спонукав дослідника звернутися до відповідних матеріалів у фондах Державних архівів Донецької і Луганської областей.

Матеріали Державного архіву Донецької області, на наш погляд, доцільно розподілити на кілька груп за фондоутворювачами:

1. Документи установ станового і земського самоврядування (фонд 4).

2. Документи підприємств і організації й промисловості і транспорту (фонди 3, 6, 27, 29, 38, 70, 117, 119, Р – 43). У справах цих численних фондів є звіти про фінансово-господарську діяльність різних товариств, установ, організацій, заводів, копалень, рудень, Маріупольського торговельного порту, які відображають заняття міського населення.

3. Документи фінансово-кредитних установ (фонди 131 і 116).

4. Документи навчальних закладів: Юзівського початкового училища (ф. 37), Юзівського першого міського двокласного училища (ф. 34), Юзівського початкового міського училища (ф. 33) тощо. Ці та інші фонди вміщують матеріали

про задоволення освітньо-культурних потреб населення, особливо на початку ХХ ст., коли асигнування на цю справу з боку Російської держави зросли, але виявилися недостатніми навіть для розв'язання проблеми письменності в конкретному регіоні, не кажучи вже про всю країну. Так само було і з іншими культурними запитами жителів Донбасу.

У Державному архіві Луганської області увагу дослідника привертають матеріали Луганського казенного чавуноливарного заводу (ф. 1) за 1795-1887 рр. Назва заводу змінювалася протягом цього часу, але постійно завод виробляв потрібну для російської армії і флоту продукцію. Навколо цього заводу і склалося те поселення, яке переросло в місто Луганськ, саме тут започатковано промислове виробництво чорних металів і виробів з них. Важливі документи, які стосуються урбанізаційних процесів на території Донбасу, зберігаються у справах Луганського паровозобудівного заводу Гартмана (ф. 7) за 1915-1922 рр., Луганського патронного заводу (ф. 3) за 1892-1918 рр., Кадіївських кам'яновугільних копалень металургійного заводу Південноросійського Дніпровського металургійного товариства (ф. 4), Ольховського чавуноплавильного заводу акціонерного товариства доменних печей і фабрик (ф. 5) за 1902, 1911-1919 рр., Трубопрокатних заводів торгового дому К.К.Попова і компанії (ф. 9), Кадіївського заводу побічних продуктів Південноросійського Дніпровського металургійного товариства (ф. 117) за 1913-1919 роки.

Комплекс архівних документів дозволяє відстежити процес заселення регіону з одночасним і масовим будівництвом великих промислових підприємств та інших установ і організацій, діяльність яких пов'язана з міським способом життя. Звичайно, що переважна частина матеріалів стосується конкретних підприємств, певною мірою відбиваючи виробничі та побутові питання. За наявними даними важко зробити узагальнення регіонального характеру за весь досліджуваний період.

Заповнити прогалину, яка виникла внаслідок втрати значної кількості документів, частково допомагають матеріали періодичної преси досліджуваного періоду. Завдання газет і журналів – інформування широкого загалу громадськості про події, що відбуваються у власній державі і світі. Звичайно, що і періодика того часу також зазнала певних втрат. Проте важливим є те, що в

умовах ринкової економіки навіть за самодержавної, бюрократичної Російської імперії її піддани та іноземці мали доволі широкі можливості для ділової, підприємницької діяльності і висвітлення цієї роботи у пресі. Царський уряд підтримував і всіляко заохочував промисловців найрізноманітнішими пільгами і субсидіями. Оскільки підприємницька діяльність зміцнювала існуючий державний лад, то питання розвитку промисловості, особливо важкої, і транспорту досить широко оприлюднені в пресі різної спрямованості.

На наш погляд, найбільш цінний для дослідження проблем урбанізації матеріал вміщено в газетах “Южный край” (м. Харків) – рупорі місцевих промисловців і підприємців; “Московские ведомости” – урядовому виданні, “Вестник финансов, промышленности и торговли” – органі Міністерства фінансів; “Горнозаводский листок” – (в 1880-1886 роках – “Южнорусский горный листок”) – органі підприємців металургійної та вугільної промисловості Півдня Росії (тобто України); в журналах: “Русское богатство” – російські ліберали підтримували його коштами; “Русское экономическое обозрение” – журналі при “Вестнике финансов” Міністерства фінансів Росії, “Горный журнал” – виданні Гірничого відомства – керівника вугільної і металургійної промисловості.

В газетах і журналах відбито передусім матеріали щодо завдань і підсумків промислового розвитку, позиції, прагнення і бажання ділових людей – як вітчизняних промисловців і підприємців, так і тих, кого зараз назвали би іноземними інвесторами. Відображено і точку зору урядових кіл, компетентних в питаннях економіки, фінансів, банківської справи, тобто у профільних, передусім, виданнях відображено господарське життя різних регіонів країни, в тому числі і Донбасу.

Таким чином, опубліковані та архівні джерела і матеріали періодичної преси 1861-1917 рр. дають досить широку картину індустріалізації і урбанізації Донецького басейну, формування і задоволення нових потреб його мешканців. Разом узяті, вони дозволяють проаналізувати процеси заселення Донбасу вихідцями з різних губерній Російської імперії і країн світу, промислового будівництва і роботи підприємств різних галузей, передусім важкої промисловості, їхньої реконструкції, розширення потужностей, будівництва і життя робітничих селищ, побуту меш-

канців – зарплату, умови праці, забезпечення житлом, паливом, водою, станом транспорту (як промислового, так і пасажирського в населених пунктах), зв'язок, стан санітарії та охорони праці, збереження довкілля, охорони здоров'я різних категорій жителів, наявність шкіл, бібліотек, культурних споруд різних конфесій тощо).

Література

1. Див. наприклад: Юз і Юзовка. Гайдук В. А., Ляшенко В. Г., Мозговий В. И. и др. – Донецк: Юго-Восток, 1998. – С. 7-24.
2. Див., наприклад: Грушевский Д.М. Имени Ильича. Из истории Ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича – Донецк: Донбасс, 1966. – 190 с.; Бойченко Н.Я., Кобыляков Н.М. Ясиноватая. Путеводитель. – Донецк: Донбасс, 1981. – 96 с.; Запорожец М.Я. Максеева: Историко-краеведческий очерк. – Донецк: Донбасс, 1969. – 127 с.; Тепло – людям: Рассказы горняков о прошлом и настоящем горловской шахты № 5 имени В.И.Ленина / Сост. П.И.Скубко. – Донецк: Донбасс, 1964. – 118 с.; Довнар Г.С. Большая судьба: Очерки из истории Ворошиловградского завода угольного машиностроения им. А.Я.Пархоменко. – Донецк: Донбасс, 1972. – 163 с.
3. Палетика В. А. О железной промышленности Юга России. – СПб., 1862. – 150 с.; Македонский П. Донецкий рудно-угольный край и необходимость общего развития налетной горной промышленности на юге России. – М., 1869. – 170 с.; Авдаков Н.С. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. – СПб., 1884. – 250 с.; Авдаков Н.С. Современное положение железной промышленности на Юге России. – СПб., 1899. – 170 с.; Гехтер М. До історії робітничого клону на Україні російській // Студії з поля суспільних наук і статистики. – 1909. – № 1. – С. 161-194; Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Петроград, 1917. – 400 с.; Адресный список горнопромышленных предприятий Юга России. – Харьков, 1916. – 300 с.; Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну на 1914 г. – Екатеринослав, 1914. – 320 с.; Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В.Е.Вардара. – СПб., 1912. – 500 с.
4. Большевицкие организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918): Сб. документов и материалов / Рук. кол. сост.

Сукупність різнохарактерних джерел документів дозволяє відтворити широку панораму розвитку індустріального суспільства і міського способу життя, міських поселень в умовах промислового перевороту в межах Українського Донбасу – Донецької та Луганської областей.

- П.Л.Варгатюк. – К., 1990. – 980 с.; До історії більшовицької партійної організації та пролетарської революції на Луганщині: Зб. матеріалів і документів – Луганськ, 1932. – 350 с.; Донбасс в революции 1905-1907 гг.: Сб. документов и материалов. – Сталино, 1957. – 150 с.
5. Сборник документов для практических занятий по источниковедению истории СССР: Учеб. пособие для вузов спец. "История": В 3-х вып. / Под ред. И.Д.Воронкова и др. – М.: Высшая школа, 1980. – 280 с.; Хрестоматия по истории СССР. 1861-1917 / Сост. С.С.Дмитриев, Р.Г.Эймонтова. – М.: Просвещение, 1970. – 608 с.; Хрестоматия по истории СССР, XIX в. Кн. для учителя / Сост. П.П.Епифанов, О.П.Епифанова. – М.: Просвещение, 1991. – 286 с.; Хрестоматия по истории СССР. 1861-1917. По спец. "История" / Сост. В.Ф.Антонов и др.; Под ред. В.Г.Тюкавкина. – М.: Просвещение, 1990. – 414 с.; Хрестоматия по истории СССР. 1900 – конец 1930-х гг. Пособие для учителя / Сост. С.И.Матруненок; Под ред. Ю.И.Кораблева. – М.: Просвещение, 1988. – 286 с.
  6. Див., наприклад: Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Донецк: Госстандартиздат, 1963. – 263 с.; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – 232 с.; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – 166 с.; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк: Союзтехучиздат (Донецкое отделение), 1972. – 246 с.
  7. Были земли Донецкой: Документальные новеллы, очерки. – Донецк: Донбасс, 1967. – 208 с.; Открытие страны огня. Сборник произведений русских писателей о Донбассе. – 6-е изд. / Сост. А.В.Ионов. – Сталино, 1960. – 320 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2003 р.